

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710

Aralık / December 2021, 17: 9-39

Abbâsîler'den Suûd Krallığı'na Kadar Mekke Şehrinin İdaresi

Mustafa Necati BARIŞ

Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi

Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı

Associate Professor, University of Ankara Hacı Bayram Veli,

Faculty of Islamic Sciences

Department of Siyar al-Nabi and Islamic History.

Ankara, Turkey

mnecatibaris@hotmail.com

orcid.org/0000-0001-5727-1715

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 1 Temmuz / July 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 17 Eylül / September 2021

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2021

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı / Issue: 17 **Sayfa / Pages:** 9-39

Atıf / Cite as: Barış, Mustafa Necati. "Abbâsîler'den Suûd Krallığı'na Kadar Mekke Şehrinin İdaresi [Administration of the City of Mecca from the 'Abbāsids to the Kingdom of Su'ūd]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 17 (December 2021): 9-39

<https://doi.org/10.18498/amailad.960527>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/amailad>.

Administration of the City of Mecca from the 'Abbāsids to the Kingdom of Su'ūd

Abstract

The history of the city of Mecca, which is a center that has been the capital of the region for centuries in terms of religion, politics and trade, of which different information about its establishment can be found in the sources, begins with prophet Ibrahim according to the general opinion. The Ka'ba, which was built by prophet Ibrahim and his son prophet Ismail and has been the symbol of the belief of oneness for centuries, has been instrumental in both the emergence of a city life in its neighborhood and the fact that this city has been the capital of the Arabian Peninsula, especially the Hijaz region, for many years. Because the construction of the Ka'ba and the performance of the pilgrimage here first made the city a religious center, and then the Meccans, who used this advantage well, took over the commercial and political dominance in the region.

In the time period when prophet Muhammad was born, Mecca continued to be home to the Quraysh tribe and to be a center of attraction in the religious and commercial sense. In fact, the city, which was attacked by the governor of Yemen, Abraha, due to its location in the Arabian Peninsula just before the birth of prophet Muhammad, survived this attack without any loss, and as a result, the prestige of both Quraysh and Mecca in the eyes of the Arabs increased even more. Mecca, which was experiencing one of the most glorious periods of its history in terms of religion and commerce at the time of prophet Muhammad's birth, found itself in a new struggle with his assignment as a prophet. The first phase of this struggle, which would eventually result in the emigration of the Muslims, turned into a different form when the city was conquered by the Muslims shortly after the migration.

Mecca received the first major political blow when the Muslims migrated to Medina and laid the foundations of a new state there, and subsequently, as the Quraysh struggled with the Muslims and eventually lost their cities, it began to lose its political and commercial power in the region day by day. Even after Prophet Muhammad's conquest of the city, he did not settle here, appointed a governor and returned to Medina, causing Mecca to lose its capital status. Mecca, which was ruled by governors appointed by Prophet Muhammad and the Rightly Guided Caliphs after the conquest, was generally ruled by the governors of Medina, who were members of the Umayyads, together with al-Ṭā'if during the Umayyads period, and hosted many troubles and internal turmoil during this

M. N. BARIŞ / Administration of the City of Mecca from the 'Abbāsids to the Kingdom of Su'ūd | 11 period, both the people living in the city and the Ka'ba. Many structures were damaged.

During the period of the 'Abbāsids who came to power as a result of the revolution they organized against the Umayyads, Mecca became one of the centers of the opposition movements, especially the son of 'Alī and his supporters, and the area of the domination struggle of the newly established states. In the next period, while the rulers descended from Caliph 'Alī tried to keep the administration of the city on the one hand, on the other hand, with the weakening of the 'Abbāsids, many Shī'ī and Sunnī dynasties, especially the Fātimids and Ayyūbids, tried to dominate the city and therefore the Islamic world.

In this study, the administration of the city of Mecca will be revealed through the military and political activities of the states that had a say in the Islamic world of the period. In this context, the subject will be dealt with in four main periods, namely the 'Abbāsids, Ayyūbids, Mamlūks and Ottomans, and the events that can be regarded as milestones in these periods. Although there are many kinds of studies on the subject we have discussed, thanks to this study, it is possible to reach clear and compact information by adhering to first-hand sources and to determine what kind of activities and which Muslim states have done throughout history with an objective point of view about the administration of the city of Mecca, which can be considered as the common value of Muslims. In this study, it will be tried to put forward that they are involved and the effects of it.

Keywords: History of Islam, Mecca, 'Abbāsīd, Fātimīd, Ayyūbīd.

Abbāsiler'den Su'ūd Krallığı'na Kadar Mekke Şehrinin İdaresi

Öz

Kaynaklarda kuruluşu ile ilgili farklı bilgilere rastlanılan ve bulunduğu bölgeye yüzyıllar boyunca dinî, siyasî ve ticarî açıdan başkentlik yapmış bir merkez olan Mekke şehrinin tarihi, genel kanaate göre Hz. İbrahim ile başlamaktadır. Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail tarafından inşa edilen ve yüzyıllarca tevhid inancının simgesi olan Kâbe, hem bulunduğu muhitte bir şehir hayatının ortaya çıkmasına hem de bu şehrin uzun yıllar başta Hicaz bölgesi olmak üzere Arap Yarımadası'na başkentlik yapmasına vesile olmuştur. Zira Kâbe'nin inşası ve hac ibadetinin burada ifa edilmesi şehri öncelikle dinî bir merkez haline getirmiş

akabinde de bu avantajı iyi kullanan Mekkeliler bölgede ticarî ve siyasî üstünlüğü ele geçirmişlerdir.

Hız. Muhammed'in dünyaya geldiği zaman diliminde Mekke, hem Kureyş kabilesine ev sahipliği yapmaya hem de dinî ve ticarî anlamda bir çekim merkezi olma niteliğini sürdürmeye devam etmiştir. Hatta Hız. Muhammed'in doğumunun hemen öncesinde Arap Yarımadası'ndaki konumundan ötürü Yemen valisi Ebrehe'nin saldırısına uğrayan şehir, herhangi bir kayıp vermeden bu saldırıyı atlattığı ve bunun neticesinde hem Kureyş'in hem de Mekke'nin Araplar nezdindeki saygınlığı daha da artmıştır. Hız. Muhammed'in doğduğu sıralarda dinî ve ticarî açıdan tarihinin en ihtişamlı dönemlerinden birini yaşayan Mekke, onun peygamber olarak vazifelendirilmesiyle birlikte kendini yeni bir mücadelenin içinde bulmuştur. Sonunda Müslümanların hicretiyle neticelenecek bu mücadelenin ilk safhası, şehrin hicretten kısa bir süre sonra Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle başka bir şekilde dönüşmüştür.

Mekke, Müslümanların Medine'ye hicret edip orada yeni bir devletin temellerini atmalarıyla ilk büyük siyasî darbeyi almış, akabinde Kureyş'in Müslümanlarla mücadeleye girişip sonunda şehirlerini kaybetmeleri neticesinde, bölgedeki siyasî ve ticarî gücünü günden güne yitirmeye başlamıştır. Hatta Hız. Peygamber'in şehri fethettikten sonra buraya yerleşmeyip bir vali atayarak tekrar Medine'ye dönmesi, Mekke'nin başkentlik özelliğini de kaybetmesine neden olmuştur. Fethinden sonra Hız. Peygamber ve Râşid Halifeler tarafından atanan valiler eliyle yönetilen Mekke, Emevîler döneminde genel olarak Tâif ile birlikte Ümeyyeoğulları'na mensup Medine valileri tarafından idare edilmiş, pek çok sıkıntı ve iç karışıklığa ev sahipliği yapmış ve bu süreçte hem şehirde yaşayan halk hem de başta Kâbe olmak üzere birçok yapı zarar görmüştür.

Emevîler'e yönelik düzenlemiş oldukları ihtilal neticesinde iktidara gelen Abbâsîler döneminde ise Mekke, bilhassa Hız. Ali evladı ve taraftarlarının önyak olduğu muhalif hareketlerin merkezlerinden biri ve yeni kurulan devletlerin hâkimiyet mücadelesi alanı haline gelmiştir. Bundan sonraki süreçte bir taraftan Hız. Ali'nin soyundan gelen yöneticiler şehrin yönetimini ellerinde tutmaya çalışırken diğer taraftan da Abbâsîler'in zayıflaması ile birlikte başta Fâtımîler ve Eyyübîler olmak üzere birçok Şîî ve Sünnî hanedan şehre ve dolayısıyla İslâm dünyasına hâkim olmaya çalışmıştır.

Bu çalışmada Mekke şehrinin idaresi, dönemin İslâm dünyasında söz sahibi olan devletlerin şehirdeki askerî ve siyasî faaliyetleri üzerinden ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda ilgili konu, Abbâsîler, Eyyübîler, Memlükler ve

M. N. BARIŞ / Administration of the City of Mecca from the 'Abbāsids to the Kingdom of Su'ūd | 13

Osmanlılar dönemi olmak üzere dört ana dönemde ve bu dönemlerdeki dönüm noktası olarak kabul edilebilecek hadiseler üzerinden ele alınacaktır. Ele aldığımız konu hakkında farklı türden birçok çalışma olmasına rağmen bu çalışma sayesinde hem ilk elden kaynaklara bağlı kalarak net ve derli toplu bir bilgiye ulaşmaya hem de Müslümanların ortak değeri olarak kabul edilebilecek Mekke şehrinin idaresi hakkında objektif bir bakış açısıyla tarih boyunca hangi Müslüman devletlerin ne tür faaliyetler içerisine girdikleri ve bunun etkileri ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Mekke, Abbâsî, Fâtımî, Eyyübî.

Giriş

Kuruluşu ile ilgili kaynaklarda farklı rivayetlerin yer aldığı Mekke'nin tarihi, genel kabule göre Hz. İbrahim ile başlamaktadır. Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail tarafından inşa edilen ve yüzyıllar boyunca tevhidin simgesi olan Kâbe, hem bulunduğu yerde bir şehir hayatının ortaya çıkmasına hem de söz konusu şehrin uzun bir dönem başta Hicaz bölgesi olmak üzere Arap Yarımadası'na başkentlik yapmasına vesile olmuştur. Zira Kâbe'nin yapımı ve hac ibadetinin burada ifa edilmesi Mekke'yi öncelikli olarak dinî bir merkez haline getirmiş akabinde de bu avantajı iyi kullanan şehrin sakinleri bölgede ticarî ve siyasî üstünlüğü ele geçirmişlerdir.

Mekke Hz. Muhammed'in dünyaya geldiği dönemde hem Kureyş kabilesine ev sahipliği yapmakta hem de dinî ve ticarî anlamda cazibe merkezi olma özelliğini devam ettirmekte idi. Hatta Hz. Muhammed'in doğumundan az önce Arap Yarımadası'ndaki konumundan dolayı Yemen valisi Ebrehe'nin saldırısına uğrayan şehir, herhangi bir zayıf vermeden bu saldırıyı atlatmış ve bu sayede hem Kureyş'in hem de Mekke'nin Araplar nezdindeki itibarı daha da artmıştı.¹ Hz. Muhammed'in doğduğu sıralarda dinî ve ticarî anlamda tarihinin en

¹ Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbil-Arabî, 1990), 1/58-71; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), 1/71-73; Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Dehîş (Beyrut: Mektebetü'l-Esedî, 2003), 1/211-228.

görkemli dönemlerinden birini yaşayan Mekke, onun peygamber olarak görevlendirilmesiyle birlikte kendini yeni bir mücadelenin içerisinde bulmuştu. Sonunda Müslümanların hicretiyle sonuçlanacak bu mücadelenin ilk safhası, şehrin hicretten kısa bir süre sonra Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle başka bir şekle evrilmişti.

Aslında Müslümanların hicreti ve Medine'de yeni bir devletin kurulması ile ilk büyük siyasî darbeyi alan Mekke, sonraki süreçte Mekkelilerin Müslümanlarla giriştikleri mücadeleleri ve sonunda şehirlerini kaybetmeleri neticesinde, bölgedeki siyasî ve ticarî gücünü günden güne kaybetmeye başlamıştı. Hatta Hz. Peygamber'in şehri fethettikten sonra Mekke'ye yerleşmeyip kendisini temsilen bir vali atayarak tekrar Medine'ye dönmesi,² şehrin başkentlik özelliğini de kaybetmesine neden olmuştu. Fethini müteakip Hz. Peygamber ve ilk dört halifenin atadığı valiler tarafından yönetilen Mekke,³ bu dönemde kayda değer bir hadiseye ev sahipliği yapmamış yalnızca Hz. Ali'nin hilâfeti döneminde ona karşı açılan ve Cemel Savaşı ile sonuçlanan isyan bayrağının çıkış noktası olmuştu.⁴

Emevîler döneminde genel olarak Tâif ve Ümeyyeoğulları'na mensup Medine valileri tarafından idare edilen Mekke'de,⁵ pek çok sıkıntı ve iç karışıklık yaşanmış ve bu süreçte hem şehirde yaşayan halk hem de başta Kâbe olmak üzere birçok yapı zarar görmüştü. Bu bağlamda Emevî iktidarına karşı çıkan Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) halifeliğini

² Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984), 2/780-871, 3/873-875; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/29-69; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/124-135; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbarü'l-hulefa*, thk. Sa'd Kerîm el-Fakîy (İskenderiye: Dârü İbn Haldûn, ts.), 180-189.

³ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ' el-Ömerî (Riyad: Dârü Taybe, 1985), 97, 153, 178, 201; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk)*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dârü'l-Meârif, 1967), 3/427, 479, 4/241, 421, 5/155.

⁴ Taberî, *Târîh*, 4/444-455; İbn Hibbân, *es-Sîre*, 310-311.

⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 204-205, 229, 293, 332, 357, 366, 370, 406-407; Ayrıca bk. Henri Lammens, "Mekke", *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970), 7/636.

M. N. BARIŞ / Administration of the City of Mecca from the 'Abbāsids to the Kingdom of Su'ūd | 15
ilan etmesi ve en sonunda taraftarlarıyla birlikte öldürülmesi,⁶ Hadramut'ta (Hadramevt) başlayan Hâricî isyanının buraya sıçrayarak şehrin işgal edilmesi⁷ olayları Emevîler dönemi Mekke'sinde cereyan eden en önemli hadiselerdi. Yaşanan bu hadiseler bir taraftan Emevî iktidarını yıpratırken diğer taraftan da halkta derin etkiler bırakmış ve adeta gelecekte yaşanacak olan hadiselerin habercisi olmuştur. Bu çalışmada ise Emevîler sonrası Mekke şehrinin idaresi, başta Abbâsîler olmak üzere dönemin İslâm dünyasında söz sahibi olan devletlerin, şehirdeki askerî ve siyasî faaliyetleri üzerinden ele alınacaktır. Bu bağlamda mevzubahis yapılan konu, Abbâsîler'den Osmanlılar'ın sonuna kadar geçen dönemde kilometre taşı mesabesinde kabul edilebilecek hadiseler üzerinden işlenecektir.

Araştırmalarımız sırasında görülmüştür ki ilgili konu, bugüne kadar bir makale kapsamı içerisinde ele alınmamıştır. Bununla beraber bu konuyu ilgilendiren farklı türden çalışmalar da yok değildir. Örneğin Mustafa Sabri Küçükaşçı tarafından kaleme alınan *Abbâsîler'den Osmanlılara Mekke-Medine Tarihi* adlı kitap çalışması bu anlamda son derece önemlidir.⁸ Benzer şekilde Tuğba Aydeniz'e ait olan *Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin Yönetimi (1517-1617)* başlıklı doktora tezi de kayda değerdir.⁹ Yine The Encyclopaedia of Islam ile Milli Eğitim Bakanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedilerinin *Mekke* maddeleri de

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/477-481, 486-488, 499-518; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 231-258; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dârü'l-Edvâ', 1990), 1/224-243, 2/5-17, 37-39; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ' (Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987), 62-63; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, thk. Abdülmun'im Âmir (Kahire: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1960), 225-269, 314-315.

⁷ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 384-387, 391-394; Taberî, *Târîh*, 7/348, 374-376, 394-399; Ayrıca bk. William Montgomery Watt, "Makka (The Pre-Islamic And Early Islamic Periods)", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)* (Leiden: E. J. Brill, 1991), 6/147; İrfan Aycan, "Ebû Hamza eş-Şârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/130.

⁸ Mustafa Sabri Küçükaşçı, *Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007).

⁹ Tuğba Aydeniz, *Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin Yönetimi (1517-1617)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010).

burada zikredebilir.¹⁰ Ancak pek çok ayrıntılı bilgiye yer vermelerine rağmen, söz konusu çalışmalardan şehrin hem yerel hem de beynelmilel idaresi hakkında net ve derli toplu bir bilgiye ulaşmak oldukça güçtür. Hatta bilhassa *The Encyclopaedia of Islam* ile Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'nde çoğu zaman bilgilerin yanlı bir şekilde sunulduğu ve sadece yerel unsurlar (Hasenîler/Şerifler) üzerinden bir tarih okuması ya da inşası yapılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu çalışmada ise hem ilk elden kaynaklara bağlı kalarak net ve derli toplu bir bilgiye ulaşmaya hem de Müslümanların ortak değeri olarak kabul edilebilecek Mekke şehrinin idaresi hakkında objektif bir bakış açısıyla tarih boyunca hangi Müslüman devletlerin ne tür faaliyetler içerisine girdikleri ve bunun etkileri ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. Abbâsîler Dönemi

Emevîler'e yönelik düzenlemiş oldukları ihtilalden sonra iktidara gelen Abbâsîler döneminde Mekke'yi idare etmek üzere atanan ilk valinin, halife Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın (132-136/750-754) amcası Dâvûd b. Ali (ö. 133/750) olduğu görülmektedir. Sorumluluk alanına Medine'nin de dâhil edildiği ve yaklaşık dört ay gibi kısa bir süre görev yapan Dâvûd, görevine Mekke'deki Emevî ailesini ve taraftarlarını cezalandırarak başlamıştı.¹¹ Ebü'l-Abbas döneminde Mekke'ye atanan valilerin tamamı halifenin yakın akrabalarından olup şehrin idaresi önce Medine ve Tâif şehirleriyle daha sonra da sadece Tâif ile birlikte yürütülmüştü.¹² Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) zamanında da şehrin yönetimi Tâif şehriyle birlikteydi.¹³ Daha sonra iktidara gelen diğer Abbâsî halifeleri döneminde ise Mekke'nin idaresi bazen Tâif'le bazen de Medine ve Tâif şehirleri ile birlikte yürütülmüştü.¹⁴ Dolayısıyla Abbâsîlerin işbaşına gelmesiyle birlikte iktidar değişse de şehrin yönetimi anlamında pek de fazla bir şeyin değişmediğini, şehrin yine iktidar ailesine mensup valiler

¹⁰ Lammens, "Mekke", 7/630-636; Arent Jan Wensinck, "Mekke", *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1970), 7/636-643; Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/555-563; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke (Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/563-572.

¹¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 409-410; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/179.

¹² Halife b. Hayyât, *Târîh*, 412-413; Taberî, *Târîh*, 7/473.

¹³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 431; Taberî, *Târîh*, 8/115.

¹⁴ Bk. Halife b. Hayyât, *Târîh*, 440, 446, 461, 475; Taberî, *Târîh*, 8/204, 234, 9/114-115.

M. N. BARIŞ / Administration of the City of Mecca from the 'Abbāsids to the Kingdom of Su'ūd | 17
tarafından ve civardaki şehirlerle (Tâif ve Medine) birlikte yönetildiğini
görmekteyiz.

Abbâsiler döneminde Mekke, bilhassa Hz. Ali evladı ve taraftarlarının önyak olduğu muhalif hareketlerin merkezlerinden biri ve yeni kurulan devletlerin hâkimiyet mücadelesi alanı haline gelmişti. Örneğin Hâdî'nin hilâfet makamına geçmesinden kısa bir süre sonra Hz. Hasan'ın soyundan gelen Hüseyin b. Ali'nin Medine'de yönetime karşı başlatmış olduğu isyan (Zilkâde 169/Mayıs 786), muhalif hareketlerin ilk ve en önemlilerinden biri idi. Şehrin valisinin akrabalarına kötü davranmasını ve halifenin de bu konuda validen taraf olmasını sebep gösteren Hüseyin, Mescid-i Nebevî'de Abbâsî halifesini tanımadığını ilan ederek Medinelilerden biat almış, ardından şehre hac münasebetiyle gelenlerin de desteğini almak üzere Mekke'ye hareket etmişti. Durumun tehlikeli bir hal aldığı görülen halife, bölgeye büyük bir ordu sevk etmiş, Mekke yakınlarındaki Fah Vadisi'nde (Şühedâ) gerçekleşen şiddetli çarpışmalar sırasında Hüseyin ve taraftarlarının pek çoğu öldürülmüştü (8 Zilhicce 169/11 Haziran 786).¹⁵ Yine Me'mun (198-218/813-833) dönemi Mekke'sinde Hüseyin b. Hasan el-Eftas'ın icraatları ile Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) oğlu Muhammed b. Ca'fer'in isyan ederek halktan biat alması ve torunu İbrahim b. Mûsâ b. Ca'fer'in Yemen bölgesindeki isyanının şehre sıçraması da zikre değer hadiseler arasındadır (200/815-816).¹⁶ Benzer bir hadise de halife Müstaîn (248-252/862-866) döneminin sonlarına doğru yaşanmıştı. Bu dönemde Hz. Hasan'ın torunlarından Hasan b. Zeyd el-Alevî'nin Taberistan bölgesinde isyan edip bölge halkından biat alması (Ramazan 250/Ekim 864)¹⁷ Hz. Ali neslinden gelenleri ve davalarını iyice kuvvetlendirmiş ve yine onun gibi bir Hasenî olan İsmâil b. Yûsuf da Mekke'de isyan bayrağını açarak yönetim

¹⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 445; Taberî, *Târîh*, 8/192-198; İbnü'l-Cevzî Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûki ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 8/310-311; İbnü'l-Esîr Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 5/265-268.

¹⁶ Taberî, *Târîh*, 8/535-542; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 10/83-85; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/422-424.

¹⁷ Taberî, *Târîh*, 9/271-276; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 12/34-35; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/158-161.

yanlılarının evlerini yağmalamış, halktan ve ordu mensuplarından pek çok kimseyi öldürmüş ve elli gün sonra şehrin bir kısmını yakarak isyanı Medine'ye taşımıştı (Rebîülevvel 251/Nisan 865). Medine'de geçen üç dört ayın ardından İsmâil Mekke'ye geri dönmüş ve şehri muhasara altına almış, açlık ve susuzluğun hâkim olduğu şehirde halk çok zor günler geçirmiş, halife Mu'tez'in (252-255/866-869) gönderdiği orduyla şiddetli çarpışmalar yaşanmış, bin civarında hacı ölmüş ve halkın mallarına el konulmuştu.¹⁸ Abbâsî ihtilali sürecinde Hâşimoğulları'nın iki güçlü kolu Abbasoğulları ve Alioğulları beraber hareket ederek Ümeyyeoğulları'nı (Emevîler) yıkmışlardı. Bu süreçte Abbasoğulları, halkı Hz. Peygamber'in ailesinden herkesin ittifak edeceği bir isim etrafında (er-Rızâ min Âl-i Muhammed) birleşmeye davet etmişler, Alioğulları da Ümeyyeoğulları'na karşı hak ve adalet söylemini kullandıklarından dolayı bu çağrıya destek vermişlerdi. Ancak Abbasoğulları, ilerleyen zamanlarda söz konusu hareketin liderliğini ele geçirmiş ve Alioğulları'nı saf dışı bırakarak kendi adlarına Abbâsî devletini kurmuşlardı. Alioğulları ise iktidarın gerçek sahiplerinin kendileri olduğunu ileri sürerek Abbasoğulları'na cephe almışlar ve böylece Abbâsî yönetimine karşı en önemli muhalif hareketlerden biri haline gelmişlerdi. Alioğulları iktidarı ele geçirebilmek adına başta Mekke olmak üzere farklı şehirlerde birçok ayaklanma çıkarmış, Abbasoğulları ise onların bu girişimlerini önlemek için bazen baskı bazen de uzlaşma yolunu tercih etmişlerdi. Neticede bu ayaklanmalar uzun yıllar devam etmiş ve Abbâsî iktidarının zayıflayıp yok olmasının en önemli nedenlerinden biri olmuştu.

İslâm dünyası, Türklerin ilk nüfuz dönemi olarak da bilinen ikinci Abbâsî devrinden itibaren (232-334/847-945) artık tek bir devlet tarafından idare edilmiyor, yeni kurulan devletler Mekke'ye hâkim olmak ve bu suretle İslâm dünyasının yeni lideri haline gelmek istiyorlardı. Nitekim ismen halifeye bağlı olmakla birlikte Mısır'da müstakil bir hükümdar gibi hareket etmeye başlayan Ahmed b. Tolun (254-270/868-884), halife Mu'temid'in (256-279/870-892) Mısır'a gelme girişiminin akamete uğramasından sonra Mekke'yi ele geçirmek için iki önemli komutanının önderliğinde buraya bir ordu göndermişti. Ancak halifenin veliahdı olan Muvaffak'ın (ö. 278/891), vaktinde müdahale

¹⁸ Taberî, *Târîh*, 9/346-347; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 12/50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/181.

M. N. BARIŞ / Administration of the City of Mecca from the 'Abbāsids to the Kingdom of Su'ūd | 19

ederek şehre yardımcı birlikler sevk etmesi sonucu Mısır birlikleri yaklaşık iki yüz kayıp vermiş ve geri çekilmek zorunda kalmışlardı (Zilkâde-Zilhicce 269/Mayıs-Haziran 883).¹⁹ Şiî İsmâiliyye mezhebine mensup olup genel kabule göre 9. asrın ortalarından itibaren tarih sahnesine çıkan Karmatîler adındaki zümre de Mekke'ye saldırıda bulunan gruplar arasında zikre değerlidir. Ebû Tâhir el-Cennâbî (ö. 332/944) önderliğindeki Bahreyn Karmatîleri 317/930 yılı hac mevsiminde şehre baskın düzenlemişler, binlerce insanı öldürüp Hacerülesved'i Bahreyn bölgesindeki Hecer mevkiine kaçırmışlar²⁰ ve yirmi iki yıl ellerinde tuttuktan sonra 339/951 yılında ait olduğu yere geri götürmüşlerdi.²¹ Bu süreçte sükûnet yüzü göremeyen Mekke, 341/953 senesinde İhşidîler ve Büveyhîler arasındaki bir çatışmaya şahitlik etmiş ve sonuçta mücadeleyi İhşidîler kazanarak hutbeyi kendi hükümdarları adına okutmuşlardı.²² Yine şehir, 342/953 ve 343/954 yıllarında da İhşidî-Büveyhî mücadelesine sahne olmuş ve bu iki yılda da hutbe, mücadeleyi kazanan Büveyhî hükümdarı adına okunmuştu.²³ Gün geçtikçe Mekke'de güçlenen Hasenîler ise tüm bu yaşananlar sırasında şehrin idaresini ele almak için fırsat kolluyorlardı. Hz. Hasan'ın dokuzuncu kuşak torunu Ca'fer b. Muhammed'in şehrin hâkimiyetini ele geçirip hutbeyi Fâtımî halifesi Muiz-Lidînillâh (341-365/953-975) adına okutmasıyla (363/974) Mekke Abbâsîler'in kontrolünden çıkmış ve Hz. Hasan'ın soyundan gelen yöneticilerin eline geçmişti. Bundan sonra Hz. Hasan'ın soyuna mensup olan Mekke emîrlere şerif denilmeye başlanmış ve hutbelerde

¹⁹ Taberî, *Târîh*, 9/652-653; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/328-329; Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türki (Cîze: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997), 14/583.

²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 13/281, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/53-54; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15/37-42; Ayrıca bk. İhsan Arslan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, (İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2014), 243-245.

²¹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 14/80-81; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/234; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15/204-205.

²² İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 14/87; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15/212.

²³ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 14/90; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/247-248, 250; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15/216.

halife ile şehrin yerel idarecileri olan şeriflerin adının anılması adet haline gelmişti.²⁴

Çevredeki devletlerin Mekke ve Hicaz hâkimiyeti için yaptıkları rekabetten azami derecede istifade etmeye çalışan Hasenîler, zaman zaman isyan edip kendi bağımsızlıklarını ilan etmeye çalışmaktan da geri durmuyorlardı. Örneğin 365/976 yılı hac mevsiminde Fâtımîler adına hutbe okunması reddedilmiş, akabinde halife el-Azîz'in (365-386/975-996) göndermiş olduğu askerler tarafından Mekke kuşatma altına alınmış ve şehre yiyecek girişi engellenmişti. Bu yüzden şehirdeki fiyatlar oldukça artmış, halk arasında birçok sıkıntı baş göstermiş ve akabinde şehrin kontrolünü ele geçiren Fâtimî askerleri hutbeyi halife el-Azîz adına okutmuşlardı.²⁵ Benzer bir girişim de Mekke emîri Ebü'l-Fütûh Hüseyin b. Cafer el-Alevî'den gelmişti. Ayaklanarak halife olduğunu ilan eden Hüseyin, kendisine *Râşid-Billâh* lakabını uygun görmüş ve Mekkeliler de onun etrafında toplanarak kendisine destek vermişlerdi. Daha sonra Hüseyin, Şam bölgesindeki Arapların da desteğini almak için Filistin'in Remle şehrine yönelmiş ve orada da *Emîrü'l-mü'minîn* şeklinde karşılanmıştı. Durumdan haberdar olan Fâtimî halifesi gerekli girişimlerde bulunarak bu isyan girişimini kısa sürede boşa çıkarmış, Hüseyin de Mekke'ye dönerek eski görevine devam etmek zorunda kalmıştı.²⁶ Her ne kadar söz konusu iki isyan girişimi yaşansa da Hasenîler'in asıl politikası, iktidarlarının devamına imkân tanıyan devletler ile birlikte hareket ederek şehirdeki hükümlerini pekiştirmektir. Özellikle hicri 4. asrın ortalarından itibaren hem ekonomik hem de siyasî açıdan Mısır'a bağlanan Mekke, Mısır'da hüküm süren devletler ile İslâm dünyasındaki diğer devletler arasında bir mücadele alanı haline gelmişti. Örneğin Fâtımîler, Abbâsîler ile direkt bir çatışmaya girmektense, Hicaz'a hâkim olmanın yollarını aramışlar ve bu doğrultuda

²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/349; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15/349; Ayrıca bk. Wensinck, "Mekke", 7/637; Bozkurt - Küçükaşçı, "Mekke", 28/559-560.

²⁵ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 14/243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/362.

²⁶ Kaynaklarda olayın gerçekleştiği yıl ile ilgili farklı rivayetlere rastlanmaktadır. Misalen İbnü'l-Cevzî ve İbn Kesîr 381/991-92, İbnü'l-Esîr de 386/996 yıllarını, son dönem çalışmalar ise 402/1011 senesini zikretmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 14/356-357, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/482-483; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15/439-440; Wensinck, "Mekke", 7/637-638; Cahid Baltacı, "Ebü'l-Fütûh el-Müsevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/321.

Mekke'deki hutbeler 363-462/974-1070 yılları arasında onlar adına okunmuştu. Yaklaşık 100 yıl süren Fâtımîler'in Mekke hâkimiyeti sırasında başta ezanın okunuş şekli olmak üzere birçok Şiîlik alameti şehirde yaygınlaşmıştı.²⁷ Aslında Hz. Fâtıma'nın soyuna mensup oldukları ve bu sebeple de hilâfet makamının hakiki mirasçıları olduklarına inanan Fâtımîler, Mısır'ı ele geçirip hilâfet merkezi olarak ilan ettikten sonra, dinî konumu hasebiyle Hicaz'ı kendi hâkimiyetleri altına alma düşüncesini hayata geçirmek için daha müsait bir ortam yakalamışlardı. Bu suretle bir taraftan siyasî açıdan İslâm dünyasında güç kazanmak diğer taraftan da hilâfeti ellerinde bulunduran Abbâsîler'i zayıflatmak istiyorlardı. Bunun için iki devlet karşı karşıya geldiklerinde yeni bir nazariye ortaya çıkmış ve bu nazariyeye göre "gerçek halife ya da emîrül-mü'minîn Haremeyn'de (Mekke ve Medine) nüfuz sahibi olandır" veya "İslâm âleminde fiilî hâkimiyet Haremeyn'de adına hutbe okunana aittir" denilmiştir. Bu nedenle Mekke ve Medine şehirlerindeki hutbelerde adı zikredilen sultanların İslâm dünyasının gerçek yöneticileri olacağı fikri, Fâtımîler'i bu topraklara ve halkına daha da yakınlaştırmıştır. Hatta bu düşünce ilerleyen zamanlarda Osmanlı padişahlarının hilâfeti için de bir gerekçe olacaktır.

Abbâsîler'in günden güne zayıflaması ile yönetimleri altındaki topraklarda ikisi de Şiî olan Fâtımîler ve Büveyhîler hâkimiyet kurmaya başlamışlardı. Fâtımîler'in Mısır, Suriye ve Hicaz bölgesindeki icraatları, Büveyhîler'in Bağdat başta olmak üzere Irak ve İran'daki faaliyetleri ve iki hanedanın da resmen Abbâsî hilâfetini ortadan kaldırmaya yönelik siyasetleri, İran'da yeni bir güç olarak ortaya çıkan ve Sünnî akideyi benimseyen Selçuklular'ı harekete geçirmişti. Bu bağlamda ilk olarak 447/1055 yılında Bağdat'a girip halifeyi Büveyhîler'in elinden kurtaran ve hutbeyi halife ile birlikte kendi adına okutan Tuğrul Bey'in (431-455/1040-1063) faaliyetleri ilerleyen dönemlerde meyvelerini verecek önce Irak ve Suriye, daha sonra da Hicaz bölgeleri Fâtımî ve Büveyhî tehdidinden kurtulacaktı.²⁸ Nitekim Mekke emîri Muhammed b. Ebî Hâşim, 462/1069-

²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/384; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 16/22-23, 27; Ayrıca bk. Nurullah Yazar, *İslâm Tarihi'nin 100'ü* (Ankara: Otto Yayınları, 2019), 21; a.mlf., *İslâm Tarihi'nin 200'ü* (Ankara: Otto Yayınları, 2019), 27.

²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/322-323; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15/729-731; Ayrıca bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV

70 senesinde Sultan Alparslan'a (455-465/1063-1072) oğlunu ve elçisini göndererek hutbenin Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillah (422-467/1031-1075) ile kendi adına okutulduğunu ve bundan sonra Şîî ezanının terk edilerek Fâtımîler adına hutbe okutulmayacağını haber vermişti. Aldığı haberdan dolayı son derece memnun olan Alparslan ise, Mekke emîrine 30.000 dinar ile kıymetli bir kaftan göndermiş ve bunun yanında senelik 10.000 dinar tahsisat bağlamıştı.²⁹ Mekke'deki Sünnî hâkimiyeti Sultan Melikşah (465-485/1072-1092) ve sonraki dönemlerde kesintili de olsa devam etmişti. Örneğin Kâim-Biemrillah'ın 12 Şaban 467/2 Nisan 1075 tarihinde ölümü üzerine yerine Muktedî-Biemrillâh (467-487/1075-1094) geçmiş ve bu süreçte Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh (427-487/1036-1094), Mekke emîri Muhammed b. Ebî Hâşim'e büyük hediyelerle bir mektup göndermiş, söz verdiği Kâim-Biemrillah ve Alparslan'ın öldüğünü hatırlatarak bundan sonra hutbeleri kendi adına okutmasını istemişti. Fâtımî halifesinin bu isteğini olumlu karşılayan Muhammed b. Ebî Hâşim, Zilhicce 468/Temmuz 1076 tarihine kadar Mekke'deki hutbeleri Müstansır-Billâh adına okutmuştu.³⁰ Benzer şekilde 470-472/1077-1080 yılları arasında da Mekke'deki hutbeler Fâtımîler adına okunmuş, daha sonra tekrar Abbâsî halifesiyle Selçuklu sultanı adına okunmaya devam etmişti.³¹

Görüldüğü gibi Abbâsîler'in zayıflamasıyla Mekke'nin idaresini ele geçiren şerifler, şehrin yönetimini ellerinde tutabilmek adına dönemin güçlü devletleriyle farklı ilişkiler içerisine girmişler ve iktidarlarını kaybetmemek için bazen Şîî bazen de Sünnî devletler ve halifeler adına hutbe okutarak adeta gücün karşısında boyun eğmek durumunda kalmışlardı. Ancak bu durum onlar adına çok da küçük düşürücü bir durum değildi. Zira bu sayede şerifler bir taraftan iktidarlarını tahkim ediyorlar, diğer taraftan da fırsat buldukça isyan ederek bağımsızlıklarını elde etmeye çalışıyorlardı. Abbâsîler dışındaki devletler ise onların bu

Yayınları, 1988), 1/35; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/497; Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/231; Yazar, *İslâm Tarihi'nin 100'ü*, 16; a.mlf., *İslâm Tarihi'nin 200'ü*, 20-22.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/384; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 16/22-23.

³⁰ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 16/167, 171-172; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/408; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 16/55.

³¹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 16/190, 206; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 16/66, 73-74.

M. N. BARIŞ / Administration of the City of Mecca from the 'Abbāsids to the Kingdom of Su'ūd | 23
tarz şımarıklıklarını ve ayak oyunlarını sırf Hz. Hasan'ın soyundan
gelmelerinden dolayı birçok zaman görmezden gelebiliyorlar ya da
gerektiği gibi cezalandırmayabiliyorlardı.

2. Eyyûbîler Dönemi

12. yüzyılda el-Cezîre, Doğu Anadolu ve Suriye'deki başarılı faaliyetleri Nûreddin Mahmud Zengî'yi (541-569/1146-1174) kısa sürede bölgenin en güçlü hükümdarı haline getirmişti. Söz konusu bölgelerden sonra gözünü Mısır'a diken Nûreddin, Şîrkûh (ö. 564/1169) ve Selâhaddîn-i Eyyûbî (567-589/1171-1193) eliyle orayı da kısa sürede ele geçirmiş ve yaklaşık 200 yıl süren Fâtımî hâkimiyetine son vererek 567/1171 yılında hutbeleri Abbâsî halifesi ve kendi adına okutmuştu. Bunun üzerine Abbâsî halifesi Müstazî-Biemrillâh (566-575/1170-1180), Nûreddin'in saltanatını tanımış ve bu suretle başta Kuzey Irak olmak üzere birçok kesimiyle Güneydoğu Anadolu, kıyı şeridi hariç bütün Suriye, Mısır, Trablusgarp'a kadar Kuzey Afrika, Sudan'ın kuzey kısmı, Yemen ve Hicaz onun hâkimiyet alanına girmiş, hatta Haremeyn ve Yemen'de de adına hutbe okunmuştu.³² Aslında düzenlediği akınlarla Yemen ve Hicaz bölgesini Nûreddin Zengî'ye bağlayan kişi, kardeşi Turan Şah'ın (569-576/1174-1180) gayretleriyle Selâhaddîn-i Eyyûbî idi (568/1172-1173 veya 569/1173-1174). Nitekim o, Nûreddin'in ölümünü müteakip daha bağımsız hareket etmeye ve Mekke ile daha yakından ilgilenmeye başlamıştı.³³ Örneğin 574/1179 senesinde hacılardan alınan ağır vergileri kaldırmış, onun yerine Mısır'daki bazı arazileri iktâ olarak Mekke emîrine vermiş, emîrle adamları için şehre yıllık 8.000 ölçek buğday gönderilmesini kararlaştırmış ve şehirde sürekli yaşayan halk

³² İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 18/196; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/49, 56; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 16/450-451, 453-454; Ayrıca bk. Bahattin Kök, "Nûreddin Zengî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/260-261; Gülay Ögün Bezer, "Zengiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/268-269.

³³ Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hasenî el-Fâsî, *'İkdü's-semîn fi târihi'l-beledi'l-emîn*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî-Fuâd Seyyid-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 1/188; Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Hâşimî el-Mekkî İbn Fehd, *İthâfü'l-verâ bi-ahbâri Ümmi'l-kurâ*, thk. Fehim Muhammed Şeltût-Abdülkerim Ali Baz (Kahire/Mekke: Meketebetü'l-Hancî/Camiatü Ümmi'l-Kura, 1983-2005), 2/534.

için de Mısır'dan farklı ürünler tahsis etmişti.³⁴ Hatta o, bu topraklara ne kadar çok önem verdiğini göstermek için “Hâdimü'l-Haremeyn (Mekke ve Medine'nin hizmetkârı)” unvanını kullanan ilk hükümdar olmuştur.³⁵ Yine Selâhaddîn adına Yemen ve Mekke'nin yönetiminden sorumlu olan kardeşi Tuğtekin b. Eyyûb (577-593/1181-1197), 581/1185 yılında şehre gelmiş, ağabeyi adına hutbe okutarak para bastırması ve harem bölgesindeki ezanlarda “hayye alâ hayri'l-amel” ibaresinin okunmasını yasaklamıştı.³⁶ Bu da söz konusu tarihten itibaren Mekke'de Fâtımîler'i ya da Şîliği çağrıştıran herhangi bir sembole yer verilmeyeceği ve hâkim görüş olarak Eyyûbîler'in mensup olduğu Şafiîliğin daha etkin olacağı anlamına geliyordu.

Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin vefatından sonra Mekke'deki Eyyûbî hâkimiyeti, bazen Mekke şeriflerinin ya da emîrlerinin bağımsız hareket etme arzularına bazen de Yemen yöneticilerinin şehri işgal etmelerine rağmen 652/1255 senesine kadar devam edecekti.³⁷ Nitekim Hz. Hasan'ın soyundan olup önce Yenbu'daki kabileleri otoritesi altına alan ve daha sonra kendisini destekleyen kabilelerle Mekke üzerine yürüyen Katâde b. İdrîs (ö. 618/1221 [?]), şehri ele geçirmiş (597/1200-1201) ve daha sonra gözünü Medine'ye dikmişti. Hicaz'da Abbâsîler ile Eyyûbîler nüfuz mücadelesi içerisindeyken Katâde, her iki devleti de tanımakla birlikte Arap Yarımadası'nda bağımsız bir devlet kurmanın peşindeydi. Bu doğrultuda siyasî imkânları sonuna kadar kullanmış, Mekke ve civarının stratejik önemine binaen şehrin surlarını tamir ettirmiş, Kızıldeniz kenarında bir liman şehri olan Yenbu'a kale yaptırmış ve Tâîf'i ele geçirip tüm kolları ile birlikte Sakîf kabilesini itaat altına alarak askerî gücünü artırmıştı. Katâde'nin hâkim olduğu alan Medine'den Yemen sınırlarına, Yenbu' sahillerinden Necid'in batısına kadar uzanmakta ve buralarda hutbeler onun adından önce Abbâsî halifesi ve dönemin en güçlü siyasî aktörü olan devletin adına okunmakta, ancak fiilî otorite Katâde'nin

³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 16/528.

³⁵ Hulûsi Yavuz, “Hâdimü'l-Haremeyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/26; Ramazan Şeşen, “Selâhaddîn-i Eyyûbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/339.

³⁶ İbn Fehd, *İthâfû'l-verâ*, 2/553.

³⁷ Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hasenî el-Fâsî, *Şifâ'ü'l-garâm bi-ahbâri'l-beledi'l-harâm* (Mekke: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabi, 1956), 2/237; İbn Fehd, *İthâfû'l-verâ*, 3/70-71, 76-77, 84.

M. N. BARIŞ / Administration of the City of Mecca from the 'Abbāsids to the Kingdom of Su'ūd | 25
elinde bulunmakta idi. Yine Katâde'nin hâkimiyet alanına giren ve başkent konumunda olan Mekke şehri de Suûdîler'in eline geçinceye kadar o ve torunları tarafından yönetilmiştir.³⁸ Katâde'nin ölümünü müteakip yerine oğlu Hasan geçmiş ve kısa süre sonra Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil'in oğlu ve Yemen valisi Atsız, Mekke'yi muhasara altına alarak Hasan ve askerlerini ağır bir yenilgiye uğratmış ve şehrin yönetimini ele geçirmişti (619-620/1222-1223-626/1228).³⁹

3. Memlûkler Dönemi

Mısır'daki Eyyûbî ordusunda görev yapmakta olan Türk kökenli ve âzatlî emîrlere tarafından kurulan ve dönemin tarihçileri tarafından Türk devleti olarak adlandırılan Memlûkler'in tarih sahnesine çıkmasıyla (648/1250) İslâm ve Mekke tarihinde yeni bir sayfa açılmıştı. Bundan sonra başta Mısır olmak üzere Suriye ve Hicaz bölgelerinde en etkin güç Memlûkler olacaktır. Halife Müsta'sım (640-656/1242-1258) başta olmak üzere pek çok devlet adamının idam edilmesi ve İslâm dünyasının yaklaşık beş asırdır başkentliğini yapan Bağdat şehrinin yakılıp yıkılmasıyla Abbâsî hanedanı çökmüş (656/1258) ve Moğolların istila politikası zirve yapmıştı. Ancak bu istila girişimi, 25 Ramazan 658/3 Eylül 1260 tarihindeki Aynicâlût Savaşı sonucunda Memlûkler tarafından durdurulmuştu. Savaştan kısa bir süre sonra tahta geçen ve devletin gerçek kurucusu olarak kabul edilen Baybars'la (658-676/1260-1277) Memlûk tarihi için yeni bir dönem başlamıştı. Saltanatını dinî açıdan meşrulaştırmak ve bu suretle hâkimiyetini pekiştirmek isteyen Baybars, Moğollar'ın Bağdat saldırısı sırasında bulunduğu hapisten salıverilen ve Irak'a kaçarak canını kurtaran Abbâsî halifesi Zâhir'in oğlu Ahmed'i (659-660/1261) Kâhire'ye getirterek büyük bir merasimle halifeliğini ilan etmiş ve kendisi de ona biat eden ilk isim olmuştu (9 Receb 659/9 Haziran 1261).⁴⁰ Bu hamlesiyle Baybars hem Abbâsî hilâfetini Mısır'da yeniden

³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/298, 426; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 16/738, 17/45; İbn Fehd, *İthâfü'l-verâ*, 2/566-568, 3/3-4, 20-23; Ayrıca bk. Wensinck, "Mekke", 7/638-640; Hayrettin Yücesoy, "Katâde b. İdrîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/23-24.

³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/435; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 17/116, 176; İbn Fehd, *İthâfü'l-verâ*, 3/32-36.

⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 17/308, 356-364, 395-408, 425-434; İbn Haldûn Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn (el-İber ve divanü'l-*

tesis etmiş hem de hilâfetin koruyucusu vasfıyla bütün İslâm dünyasında büyük bir itibar kazanmış oluyordu. Nitekim amcası İdrîs b. Katâde'ye karşı isyan ederek şehrin idaresini ele geçiren Şerif Ebû Nümeý, önce onun adına hutbe okutmuş ve akabinde de bir mektup yazarak kendisini Mekke'ye davet etmişti. Davete icabet etmek üzere hazırlıklarını tamamlayan Baybars da ava çıkacakmış gibi yaparak yola koyulmuş, Kahire'den Kerek'e (Ürdün), oradan da Şevbek/Şubak (Ürdün) yoluyla Medine ve Mekke'ye gitmiş, hac görevini ifa ettikten ve bu müddet içerisinde pek çok hayır hasenat yaptıktan sonra da tekrar Kahire'ye dönmüştü (667-668/1269).⁴¹

Baybars dönemiyle birlikte Mekke emîrliğini kendilerine bağlayan Memlûkler, yönetimlerinin meşruiyetini sağlamak ve kutsal beldelerin idaresini kontrol altına almak için hac organizasyonuna ve Hicaz bölgesine gönderilen yardımlara büyük ehemmiyet vermişler ve bu maksatla hac emîrleri tayin etmişlerdi. Hareket merkezleri Kahire olan hac emîrlerinin, hac kfilesinin yol emniyetini sağlama, hac görevinin ifasını temin etme, Mekke ve Medine'de Memlûk sultanının göndermiş olduğu erzak ve hediyeleri dağıtmanın yanı sıra en önemli görevlerinden biri de Hicaz'ın iç işlerini tanzim etme, Mekke şeriflerinin kendi aralarındaki çekişmelerini dengede tutma ve gerekli hallerde sultanın otoritesini bizzat hissettirmektir.⁴² Mekke şerifleri ile iyi ilişkiler kurmaya gayret gösteren Memlûkler, yöneticilere ve halka ait ihtiyaçların karşılanması hususunda son derece hassas davranmışlar, ancak yanlış bir uygulama gördüklerinde de yönetime müdahale etmekten geri durmamışlardı. Örneğin şehrin ihtiyaçları ve idaresiyle yakından ilgilenen Muhammed b. Kalavun (709-741/1310-1341), 722/1322 senesinde Mekke'de yaşanan kuraklık vesilesiyle şehre başta buğday olmak üzere birçok gıda maddesi göndermiş ve şehirde gıda maddelerinden alınan

mübtede ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber (Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 2008), 1450-1456.

⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 17/482-483; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 1459; Fâsî, *Şifâ'ü'l-garâm*, 2/239-240; İbn Fehd, *İthâfü'l-verâ*, 3/93-98.

⁴² Fâsî, *Şifâ'ü'l-garâm*, 2/238-239; Ayrıca bk. Münir Atalar, "Emîr-i Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1995), 11/132; Bahattin Keleş, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 5/317; Aydeniz, *Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin Yönetimi (1517-1617)*, 2010), 8-9.

vergiyi kaldırarak bunun yerine Mısır'daki Saîd beldesini ikta olarak şehrin yöneticilerine vermişti.⁴³ Aynı Kalavun, 726/1326 yılında yazdığı mektupla Mescid-i Haram'da ayrı bir topluluk oluşturmaya çalışan Zeydîler'in oradan çıkarılmasını istemiş ve bu isteği hemen yerine getirilmişti.⁴⁴ 731/1331 senesinde ise iki kardeşin arasında çıkan olaylardan dolayı Kalavun'un şehre göndermiş olduğu askerler, sultanın Şerif Uteyfe b. Ebî Nüme'yi emîrlik görevinden azlederek yerine Şerif Rümeyse b. Ebî Nüme'yi atadığına dair fermanını okumuşlar ve kendisine hilat (kaftan) giydirip şehirden ayrılmışlardı.⁴⁵ Memlûkler döneminde Baybars'tan sonraki ilk Mekke ziyareti de Sultan Kalavun tarafından gerçekleştirilmişti. 732/1332 yılında yetmiş emîriyle birlikte hac görevini ifa etmek üzere şehre giden sultan, burada bulunduğu süre zarfında yanındakilerle birlikte halka pek çok ihsan ve ikramda bulunmuştu.⁴⁶

Sultan Ferec'in (801-815/1399-1412) tahta geçmesiyle beraber (801/1399) Memlûk hükümdarları ile Mekke şerifleri arasındaki ilişkide yeni bir döneme girilmişti. 811/1408 senesinde Ferec tarafından gönderilen bir fermanla Şerif Hasan b. Aclân'a "Nâib-i saltanat/Nâibü's-saltanat" unvanı⁴⁷ verilmiş ve şerifin oğulları Ahmed ile Berekât da babalarına nâib ilan edilmişti. Ayrıca söz konusu fermanla birlikte Mekke şerifinin kontrolü altındaki topraklara Huleys ve Medine'nin de içinde olduğu bütün Hicaz dâhil edilmişti. Aslında nüfuz alanının genişlemesi, şerifin başkent Kahire ile olan ilişkisinin daha yoğun ve kontrol edilebilir bir hale gelmesine vesile olmuştu. Nitekim Mekke şerifliği Memlûk sultanının emri altında Kahire'ye bağlı bir memurluğa dönüşmüş ve bu da Hicaz bölgesindeki Memlûk saltanatını daha sağlam bir hale

⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 18/218; Fâsî, *Şifâ'ü'l-garâm*, 2/244; İbn Fehd, *İthâfî'l-verâ*, 3/175-176.

⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 18/268; İbn Fehd, *İthâfî'l-verâ*, 3/184.

⁴⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 18/334-335; İbn Fehd, *İthâfî'l-verâ*, 3/194-197.

⁴⁶ Sultan Kalavun daha önce iki defa hac görevini ifa etmek üzere Mekke'ye gitmiş (712/1313, 719/1320) ve bu da gerçekleştirdiği üçüncü ziyaret olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 18/125, 193, 346, 352; İbn Fehd, *İthâfî'l-verâ*, 3/149, 164-166, 198-200.

⁴⁷ Anadolu Selçukluları, Delhi Sultanlığı ve Memlûkler zamanında rastlanan bu unvan, merkezde sultana vekâlet eden veya tayin edildiği yerde onu temsil eden devlet adamına verilirdi. Bk. Sadi S. Kucur, "Nâib-i Saltanat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/313.

getirmişti. Fakat kısa süre sonra Şerif Hasan, akrabalarıyla arasında zuhur eden iktidar mücadelelerinin haccın güvenliğini tehdit etmesinden dolayı sultan tarafından oğullarıyla birlikte görevden alınmış, yerine yeğeni Rümeyse b. Muhammed geçirilmiş (818/1415)⁴⁸ ve bu görev değişikliğinden sonra “Nâib-i saltanat” unvanının feshedildiği rivayet edilmiştir.⁴⁹

Maddî problemlerin ortaya çıktığı Sultan Barsbay (825-841/1422-1438) döneminde ise Mekke şeriflerinin mevcut siyasî durumu dikkate alarak nüfuzlarını artırmaya çalıştıkları görülmektedir. Ancak Memlûkler tarafından başvurulmuş bir takım askerî, siyasî ve ekonomik yaptırımlarla şeriflerin sürekli kontrol altında tutulduğu, idari bağımsızlık sınırlarının dışına taşmalarına izin verilmediği ve Mısır'ın ağırlığının daima kendilerine hissettirildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Barsbay Mekke'deki Memlûk tahakkümünü, şehre karargâh kurarak, Hicaz limanlarına ehemmiyet göstererek ve isyan hazırlığı içerisinde olan Şerif Berekât'ı mağlup edip kendi istediği şerifi Mekke'nin başına getirerek daha da artırmıştı (827/1424). Hatta sultan, şeriflerin Cidde Limanı'ndan aldıkları gelire el koymuş ve bu gelirin kendisine gönderilmesini zorunlu hale getirmişti. Sultanlar ile şerifler arasındaki ilişkilerde Cidde gelirlerinin o kadar önemli bir yeri vardı ki Sultan Kansu Gavri (906-922/1501-1516) ile dönemin şerifi arasındaki ilişkilerin bozulmasında şeriflerin söz konusu gelirden kendilerine ayrılan payı alamamalarının yattığı ifade edilmektedir.⁵⁰

Sultan Çakmak (842-857/1438-1453) göreve geldiği yıl Mekke'ye Haremeyn nazırı atamaya karar vermiş ve bu kararını yaklaşık 6 ay sonra hayata geçirmişti (Şaban 842/Şubat 1439). Beraberinde elli süvari ile birlikte Mekke'ye giden ve harem nazırı olarak bilinen söz konusu görevli, hacıların ihtiyaçlarının karşılanması, rahat ettirilmesi ve mescide ait tamiratların yapılması hizmetlerinin yanı sıra harem, ribat, sadaka ve vakıflar nazırlığı ile Mekke muhtesibliği görevlerini de uhdesinde bulundurmuş ve bu suretle şehirde ikili bir yönetim şekline geçilmişti.⁵¹

⁴⁸ Fâsî, *Şifâ'ü'l-garâm*, 2/208-209; İbn Fehd, *İthâfü'l-verâ*, 3/462-465, 470-472, 525-526.

⁴⁹ Aydeniz, *Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin Yönetimi*, 10-11; Küçükaşçı, *Abbâsîler'den Osmanlılar'a Mekke-Medîne Tarihi*, 109.

⁵⁰ İbn Fehd, *İthâfü'l-verâ*, 3/586-587, 593-596, 604-606.

⁵¹ İbn Fehd, *İthâfü'l-verâ*, 4/126-129.

Yapılan bu atama ile Memlûk sultanı Mekke'nin hâkimiyetine verdiği önemi ortaya koymuş, şehrin yerel yöneticileri olan şerifler ise bu durumu kabullenmek zorunda kalmışlardı. Ayrıca söz konusu atama daha sonraki dönemlerde yapılacak olan vali atamalarının da adeta habercisi niteliğindedi.⁵² Kansu Gavri'nin tahta çıkmasından sonra da Memlûklerin Mekke siyasetinde bir değişiklik olmamıştı. Uzun zamandır şehirde devam eden istikrar, yerini Şerif Muhammed b. Berekât'ın ölümünü (903/1497) müteakip ortaya çıkan iktidar mücadeleleri nedeniyle yaklaşık on sene devam edecek bir kargaşa dönemine bırakmış ve bu kargaşa döneminde merkezi yönetimin zayıflamasından dolayı Hicaz bölgesinde yaşayan bazı bedeviler Mekke'nin kontrolünden çıkmıştı. Memlûk sultanları ile Mekke şerifleri arasındaki bu siyasî manevralar bölgenin Osmanlı idaresine geçişine değin devam etmişti.⁵³

4. Osmanlılar Dönemi

Memlûkler'den sonra Mekke'nin yönetimi, kurucusu Osman Bey'in (701-724/1302-1324) adı ile anılan, bir Türkmen beyliği olarak Batı Anadolu'nun kuzeyinde ortaya çıkıp üç kıtada hüküm süren ve Türk-İslâm dünyasının en uzun ömürlü devleti olan Osmanlılar'a intikal etmişti. Şehir, her ne kadar daha önceki padişahlar döneminde Osmanlılar'ın ilgisini çekmiş olsa da Yavuz Sultan Selim Han (918-926/1512-1520) devrinde gerçekleşen Mısır'ın fethiyle el değiştirmişti. Sultan Selim Kahire'de bulunduğu sırada Mekke ve civarını da itaat altına almak üzere bölgeye asker göndermeyi düşünmüş, fakat Mekke emîri II. Berekât'ın, daha önce Memlûk sultanı Kansu Gavri'den müşterek emîrlik beratı alan oğlu II. Ebû Nümeý önderliğindeki bir heyeti Kâbe'nin anahtarları ve bazı kutsal emanetlerle Kahire'ye gönderip itaatini bildirmesi üzerine bu düşüncesinden vazgeçmişti. 26 Cemâziyelâhir ve 3 Receb 923/16 ve 22 Temmuz 1517 tarihlerinde iki kez huzura kabul edilen heyet çok güzel bir şekilde ağırlanmış ve yapılan görüşmeler neticesinde Sultan Selim tarafından Şerif Berekât'ın Mekke emîrliği onaylanmış ve oğlu Ebû Nümeý de Mekke emîri olarak tayin edilmişti. Başta Mekke ve Medine şeriflerine hilatler olmak üzere padişah tarafından verilen bol miktarda hediyeyi yanlarına alarak yola çıkan söz konusu heyet Mekke'ye dönmüş, daha sonra Sultan Selim'in Şerif Berekât ve Ebû

⁵² Wensinck, "Mekke", 7/639.

⁵³ Aydeniz, *Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin Yönetimi*, 11-12.

Nümeý ile Mekke halkına hitaben göndermiş olduğu mektup Mescid-i Haram'da açıktan okunmuş, ardından *Hâdimü'l-Haremeyn* unvanıyla Yavuz Sultan Selim Han adına hutbe okutulmuş ve bu suretle şehirdeki Osmanlı hâkimiyeti resmen başlamıştı.⁵⁴

Sultan Selim'in göndermiş olduğu mektubun içeriğine bakıldığında Osmanlılar'ın, Mekke'nin Memlûkler dönemindeki statüsünü ve yönetim şeklini değiştirme niyetinde olmadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu mektubunda padişah, Berekât'tan geçmişte olduğu gibi güzel bir şekilde görevine devam etmesini ve şehri koruyup kollamasını istemiş, kendisinin ise Haremeyn'in ve hac yollarının korunmasıyla görevli olduğunu belirtmişti. Yine hem Sultan Selim hem de sonraki padişahlar döneminde Mekke için belirlenen ihsan ve tahsisatlar ya da halk için gönderilen hediyeler ve paralar ile şerif ve ailesine gönderilen hilatler ve yapılan iltifatlar sayesinde Osmanlı hem bölgeye vermiş olduğu değeri göstermiş hem de bölgedeki asayişini temin ve hâkimiyeti tesis etme yoluna gitmişti. Ayrıca Mısır beylerbeyi Hadım Süleyman Paşa (ö. 954/1547) tarafından 944/1538 senesinde gerçekleştirilen Hindistan (Diu) seferi dönüşünde önce Aden, akabinde Zebîd (Şihr ve Muhâ) bölgeleri ele geçirilerek Yemen eyaleti Osmanlı'ya bağlanmış (945/1539) ve bu sayede Kızıldeniz'in kontrolü sağlanıp Mekke'nin dış tehditlere karşı güvenliği temin edilmişti.⁵⁵ Yine hac mevsimleri dâhil yıl boyunca Mekke'ye yapılacak seyahatler sırasında yaşanabilecek saldırılara karşı tedbirler alınmış ve bu suretle yol güvenliği temin edilmişti.⁵⁶

⁵⁴ Geniş bilgi için bk. Ebû Abdillâh Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed en-Nehrevâlî, *el-İlam bi-a'lâmi Beytillâhi'l-ḥarâm*, yay. haz. Ferdinand Wüstenfeld (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1857), 247-248, 284-285, 288-289; Ali b. Tâcüddîn b. Takiyyüddîn es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem fî aḥbâri Mekke ve'l-Beyt ve vülâti'l-Harem*, thk. Cemil Abdullah Muhammed el-Mısırî (Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1419/1998), 3/207-231; Aydeniz, *Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin Yönetimi*, 13-25.

⁵⁵ Ebû Abdillâh Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed en-Nehrevâlî, *el-Berku'l-Yemânî fî'l-fethi'l-Osmânî* (Riyad: Dârü'l-Yemâme, 1387/1967), 85-86; Ertuğrul Önalp, "Hadım Süleyman Paşa'nın 1538 Yılındaki Hindistan Seferi", *OTAM (Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* 23 (2008), 206, 232-234.

⁵⁶ Abdülkadir Özcan, "Hac (Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/403; Aydeniz, *Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin Yönetimi*, 28, 105-107, 110.

Osmanlı döneminde Mekke; hac mevsimlerinde yaşanan olaylar, şerifler arasındaki iktidar mücadeleleri, 958/1551 yılında Şerif II. Ebû Nümeyle ile Mısır emîri haccı Mahmud Paşa arasında yaşanan anlaşmazlık ve daha çok yetki problemlerinden kaynaklanan benzer ihtilafların şeriflerle diğer Osmanlı idarecileri arasında yaşanması,⁵⁷ 996/1587 tarihinde Kâbe'nin anahtarlarının çalınması ve yapılan soruşturma neticesinde Yemen'de bulunarak geri getirilmesi,⁵⁸ Bulutkapan Ali Bey'in (ö. 1187/1773) Mısır'da isyan etmesi ve akabinde Mekke'yi ele geçirmesi (Safer 1184/Haziran 1770)⁵⁹ ile ufak çaplı bazı bedevi baskınları dışında Vehhâbîler'in ortaya çıkışına değin genellikle sükûnet içerisinde bir dönem geçirmiştir. Mekke şerifleri başlangıçta Vehhâbîler'i bir tehdit olarak görmemişler, ancak zaman içerisinde bu hareketin Hicaz'daki otoritelerine son verebilecek şekilde aleyhlerine geliştiğini fark etmişlerdi. Şerif Mes'ûd b. Saîd Mekke ulemasından, söz konusu hareketin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhâb'ın (ö. 1206/1792) aykırı/yıkıcı fikir ve söylemlerinden vazgeçmediği takdirde katledilmesinin vacip olduğuna dair bir fetva almış ve bunu İstanbul'a bildirmişti. Başlangıçta bu olayı çok fazla önemsemeyen ve Muhammed b. Abdülvehhâb ile müntesiplerinin ikna edilmek suretiyle halka zarar vermemelerini temin etmeye çalışan Osmanlı yönetimi, Mekke şeyhülharemi olan Osman Paşa'dan şeriflere yardım edilerek bu sorunun çözülmesini istemişti. Vehhâbîler ise Mekke'de tertip edilen hac merasimlerini bir propaganda aracı olarak gördüklerinden ulemanın fetvası gereği 1184/1770 yılına kadar şehre sokulmamışlardı. Aslında ilk defa babasının ölümünden sonra Vehhâbî hareketini başlatan Muhammed b. Abdülvehhâb (1153/1740), kendisine karşı olan muhalefetin şiddetlenmesi üzerine Dir'iyeye emîri Muhammed b. Suûd'a (ö. 1179/1765) sığınmıştı (1158/1745). Suudî hanedanının kurucusu ve daha sonraki dönemde Vehhâbî hareketini sahiplenerek yayan Muhammed b. Suûd'un ölümü üzerine Suûd ailesinin ve Vehhâbîlerin

⁵⁷ Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 3/314-316, 320-322; Aydeniz, *Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin Yönetimi*, 128-130; Şeriflerle diğer Osmanlı idarecileri arasında yaşanan örnek ihtilaflar için bk. Aydeniz, *Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin Yönetimi*, 120-134.

⁵⁸ Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 3/455.

⁵⁹ Vâsıf Ahmed Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr ve hakâiku'l-ahbâr* (İstanbul: y.y., 1219/1804), 2/212-215.

başına Abdülâzîz b. Muhammed (ö. 1218/1803) geçmiş ve ilk icraatlarından biri Hicaz'ı ve bilhassa Mekke'yi tehdit etmek olmuştur. Bundan sonraki süreçte Vehhâbîler/Suûdîler ile Mekke şerifleri arasında yaklaşık 50 yıl boyunca devam edecek olan çetin bir mücadele başlamış, Vehhâbîler önce Tâif'i ele geçirmişler, akabinde Mekke'yi işgal ederek Kâbe ve makâm-ı İbrâhim haricindeki önemli ziyaretgâhları tahrip etmişler ve mezarların kubbelerini yıktırılmışlar (1217/1803), nihayetinde Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu Tosun Paşa, Şerif Gâlib'in yardımıyla şehri işgalden kurtarmıştı (1228/1813). Tosun Paşa'nın vefatı üzerine Mehmed Ali Paşa, büyük oğlu İbrahim Paşa'yı bölgeye göndermiş ve onun bölgeye gitmesiyle Vehhâbîler'in Mekke'deki hâkimiyetine kesin bir şekilde son verilmiş, şehirde yaptıkları tahribat için İstanbul'dan ustalar getirilerek çalışmalara başlanmış, Sultan II. Mahmud (1223-1255/1808-1839) da gösterdiği başarıdan dolayı onu Cidde sancağı ve Habeş eyaleti valiliği ile Mekke şeyhü'l-haremlğine tayin etmişti (1231-1233/1816-1818).⁶⁰

19. yüzyılla birlikte Osmanlı'nın günden güne güç kaybetmesi, şeriflerin özgür hareket etme arzuları, dünyadaki milliyetçilik hareketlerine paralel olarak Arap milliyetçiliğinin de hız kazanması ve Avrupa'daki devletlerin Ortadoğu'ya olan ilgilerinin artması bölgenin yönetim ve denetimini giderek zorlaştırmış, Osmanlı yönetimi de Tanzimat'la birlikte merkezi idarenin etkinliğini artıracak önlemleri çabucak hayata geçirmişti. Yüzyılın ikinci diliminde Medine'ye varan Hicaz demiryolunun Mekke'ye kadar uzatılmasının planlanması, telefon ve telgraf hatlarının döşenmesi, Süveyş Kanalı'nın açılmasını (1286/1869) müteakip düzenli bir şekilde asker sevkine başlanması, Mekke-Medine güzergâhındaki ulaşım emniyetini sağlamak üzere 1500 kişiden müteşekkil bir gezici birlik görevlendirilmesi, zaptiye ve jandarma alaylarının teşkil edilmesi gibi pratik neticeleri de görülen merkezileşme siyasetinin amacı Mekke'deki Osmanlı nüfuzunun devamını temin

⁶⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet* (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1309/1891), 7/182-207, 10/101-102, 219-220; Ayrıca bk. Küçükaşcı, "Mekke (Osmanlı Dönemi)", 28/563-564; Michael Cook, "Muhammed b. Abdülvehhâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2005), 30/491-492; Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhâbîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/611.

etmekti. Söz konusu bu faaliyetler, ilk etapta bölücü ve milliyetçi akımlardan ziyade merkezi yönetimle bütünleşmeyi hızlandırsa da sonraki süreçte bazı imtiyazlarını kaybeden Mekke'nin ileri gelenlerini rahatsız etmiş ve şeriflerin siyasî güçlerini yeri geldikçe Osmanlı'nın aleyhine kullanmaları şehirdeki Osmanlı nüfuzunun giderek azalmasına neden olmuştu. Ancak Osmanlı yönetimi her şeye rağmen zorunlu askerlik ve vergi ile sorumlu tutmayarak Mekke ahalisinin gönlünü kazanmaya çalışmış, Hicaz demiryolu Medine'ye ulaştıktan sonra da bölgedeki hadiselerle Medine üzerinden müdahale etme yoluna gitmişti. Şehirde törenlerle kutlanan II. Meşrutiyet'in ilanını takiben merkezîyetçi politikalar hızlandırılarak Mekke kontrol altına alınmaya çalışılsa da şehirde Osmanlı yönetimi aleyhine olan faaliyetler artmaya başlamıştı. Mekke'de oluşturulan yerel bir kurul mahkûmları salıvermiş, şehre giriş sırasındaki ayakbastı parasını kaldırmış ve Hicaz valisi Ahmet Ratib Paşa'nın deve başına koymuş olduğu vergiyi oldukça düşürmüştü. Yine Hicaz'da son derece sistemsiz bir şekilde yapılan 1908 seçimlerinde Mekke'den mebus olarak seçilen Hint kökenli Hanefî müftüsü Abdullah Saraç, İstanbul'a gitmek üzere yola çıkmışken ani bir karar değişikliğiyle istifa ederek geri dönmüş, 1909 yılında yeniden seçime giden Şerif Hüseyin (ö. 1931), bu defa da oğlu Abdullah'ı ve Hasan b. Abdülkadir eş-Şeybi'yi Mekke'nin yeni mebusları olarak İstanbul'a göndermişti. Kurulan yeni hükümetin Mekke ile ilgili ilk icraatı Ahmet Râtib Paşa'yı görevden alıp yerine Kâzım Paşa'yı tayin etmek olmuştu. O sıralarda Mekke emîri Şerif Hüseyin ise bir taraftan İngilizler'in desteğini alarak büyük bir Arap devleti tesis etmek üzere gizli faaliyetlerde bulunuyor, diğer taraftan da Osmanlı'nın Mekke'yi kontrol altında tutmaya yönelik politikalarından duyduğu rahatsızlığı dile getirmekten çekinmeyerek çıkacak bir isyan için fırsat kolluyordu. Tam da bu dönemde I. Dünya Savaşı cereyan etmekte ve Osmanlı'yı paylaşmak üzere aralarında anlaşan itilaf devletleri, Mekke'yi de Osmanlı'dan alarak bağımsız bir Arap yönetimine devretme konusunda fikir birliğine varmışlardı. Bunun üzerine Şerif Hüseyin, Haziran 1916'da ayaklanarak Cidde valisi ve diğer Osmanlı yöneticilerinin çalışmalarına engel olup Mekke'de üstünlüğü ele geçirdi ve burayı başkent ilan ederek Kasım 1916'da Hicaz Hâşimî Krallığı'nı kurdu. Osmanlı yönetimi, söz konusu ayaklanmadan birkaç gün sonra Mekke emiri olarak Şerif Ali Haydar'ı atadıysa da yeni emir

şehre giremediği için görevini Medine'den yürütmeye çalışmış ve asıl görev yerine gitmeksizin emîrlik unvanını kullanarak iki yıl daha kendisine tahsis edilen maaşı almıştı. 16 Ekim 1924'e kadar Hicaz Hâşimî Krallığı'nın yönetiminde kalan Mekke, bu tarihte Abdülaziz b. Suûd (ö. 1953) tarafından ele geçirilmiş ve 1932 yılında İngiltere'nin kendilerini resmen tanımasıyla Suudi Arabistan adını alan devletin en önemli şehirlerinden biri haline gelmişti.⁶¹

Sonuç

Emevîler'e yönelik düzenlemiş oldukları ihtilal neticesinde iktidara gelen Abbâsîler döneminde Mekke, özellikle Hz. Ali evladı ve taraftarlarının başını çektiği muhalif hareketlerin önemli merkezlerinden biri ve yeni kurulan devletlerin egemenlik mücadelesi verdikleri bir yer haline gelmiştir. Bundan sonraki süreçte bir taraftan Hz. Ali'nin soyundan gelen idareciler şehrin yönetimini ellerinde tutmaya çalışırken diğer taraftan da Abbâsîler'in güç kaybetmesi ile başta Fâtımîler ve Eyyübîler olmak üzere birçok Şiî ve Sünnî hanedan şehre ve dolayısıyla İslâm dünyasına hâkim olmaya çalışmıştır.

İslâm dünyası, Türklerin ilk nüfuz dönemi olarak da bilinen ikinci Abbâsî devrinden itibaren artık tek bir devlet tarafından idare edilmemiş, yeni kurulan devletler Mekke'ye hâkim olmak ve bu suretle İslâm dünyasının yeni lideri haline gelmek istemişlerdir. Nitekim ismen halifeye bağlı olmakla birlikte Mısır'da müstakil bir hükümdar gibi hareket etmeye başlayan Ahmed b. Tolun ve onun önderliğindeki Tolunoğulları, aşırı Şiî İsmâiliyye mezhebine mensup olan Karmatîler, Mısır merkezli Türk hânedanı İhşidîler ile İran ve Irak'ta hüküm süren Şiî Büveyhîler bu anlamda zikre değerlidir. Bu süreçte günden güne Mekke'de güçlenen Hz. Ali'nin soyundan gelen Hasenîler ise şehirde yaşanan hâkimiyet mücadeleleri sırasında şehrin idaresini ele almak için fırsat kollamışlar ve Fâtımî halifesi Muiz-Lidînillâh adına hutbe okutmalarıyla Mekke Abbâsîler'in kontrolünden çıkmıştır. Çevredeki devletlerin Mekke ve Hicaz hâkimiyeti için yaptıkları rekabetten azami derecede istifade etmeye çalışan Hasenîler, zaman zaman isyan edip kendi bağımsızlıklarını ilan etmeye çalışmaktan da geri durmamışlardır.

⁶¹ Wensinck, "Mekke", 7/641-42; Küçükaşçı, "Mekke (Osmanlı Dönemi)", 28/564-565; Azmi Özcan, "Şerîf Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/585-586.

Her ikisi de Şîi olan Fâtımîler ve Büveyhîler'in Mısır, Suriye, Hicaz, Irak ve İran coğrafyalarında Abbâsî hilâfetini ortadan kaldırmaya yönelik siyasetleri, İran'da yeni bir güç olarak ortaya çıkan ve Sünnî akideyi benimseyen Selçuklular'ı harekete geçirmiştir. Bu bağlamda ilk olarak Bağdat'ta halife Büveyhîler'in elinden kurtarılmış ve ilerleyen dönemlerde yaklaşık 100 yıldır Fâtımîler adına Mekke'de hutbe okunmasına son verilmiş ve bu suretle önce Irak ve Suriye, daha sonra da Hicaz bölgeleri Fâtımî ve Büveyhî tehdidinden kurtulmuştur.

Zengîler'in Mısır'ı ele geçirerek 200 yıldır süren Fâtımî hâkimiyetine son vermeleri ile başta Kuzey Irak olmak üzere Hicaz ve Yemen'in de dâhil olduğu birçok bölge hâkimiyet alanlarına girmiş, hatta Haremeyn ve Yemen'de de Nûreddin Zengî adına hutbe okunmuştur. Ancak Nûreddin'in ölümü üzerine daha bağımsız hareket etmeye başlayan Selâhaddîn-i Eyyûbî, başta Mısır olmak üzere birçok yeri kendi hâkimiyeti altına almış ve Mekke ile de yakından ilgilenecek orada hutbeleri kendi adına okutmak suretiyle şehirde Sünnî Eyyûbî hâkimiyetini tesis etmiştir. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin vefatından sonra Mekke'deki Eyyûbî hâkimiyeti, bazen Mekke şeriflerinin ya da emîrlerinin bağımsız hareket etme arzularına bazen de Yemen yöneticilerinin şehri işgal etmelerine rağmen 75 yıl civarında devam etmiştir.

Memlükler'in tarih sahnesine çıkmasıyla İslâm ve Mekke tarihinde yeni bir sayfa açılmış ve bundan sonra başta Mısır olmak üzere Suriye ve Hicaz bölgelerinde en etkin güç Memlükler olmuşlardır. Baybars dönemiyle birlikte Mekke emîrliğini kendilerine bağlayan Memlükler, yönetimlerinin meşruiyetini sağlamak ve kutsal toprakların idaresini kontrol altına almak için hac organizasyonuna ve Hicaz bölgesine gönderilen yardımlara büyük ehemmiyet vermişler ve bu maksatla hac emîrleri tayin etmişlerdir. Mekke şerifleri ile iyi ilişkiler kurmaya gayret gösteren Memlükler, yöneticilere ve halka ait ihtiyaçların karşılanması hususunda son derece hassas davranmışlar, ancak yanlış bir uygulama gördüklerinde de yönetime müdahale etmekten geri durmamışlardır.

Memlükler'den sonra Mekke'nin yönetimi Osmanlılara intikal etmiş ve şehir, her ne kadar daha önceki padişahlar döneminde Osmanlılar'ın ilgisini çekmiş olsa da Yavuz Sultan Selim Han devrinde gerçekleşen Mısır'ın fethiyle el değiştirmiştir. Osmanlılar, Mekke'nin

Memlûkler dönemindeki statüsü ve yönetim şeklinde önemli bir değişikliğe gitmemişler ve daha çok Haremeyn ile hac yollarının korunmasıyla ilgilenmişlerdir. Yine hem Yavuz Sultan Selim hem de sonraki padişahlar döneminde Mekke için belirlenen ihsan ve tahsisatlar ya da halk için gönderilen hediyeler ve paralar ile şerif ve ailesine gönderilen hilatlar ve yapılan iltifatlar sayesinde Osmanlı hem bölgeye vermiş olduğu değeri göstermiş hem de bölgedeki asayişini temin ve hâkimiyeti tesis etme yoluna gitmiştir. Osmanlılar'ın hâkimiyeti döneminde Mekke, ufak çaplı bazı hadiseler dışında Vehhâbîler'in ortaya çıkışına değin genellikle sükûnet içerisinde bir dönem geçirmiştir. 19. yüzyılla birlikte Osmanlı'nın gündend güne güç kaybetmesi, şeriflerin özgür hareket etme arzuları, dünyadaki milliyetçilik hareketlerine paralel olarak Arap milliyetçiliğinin de hız kazanması ve Avrupa'daki devletlerin Ortadoğu'ya olan ilgilerinin artması bölgenin yönetim ve denetimini giderek zorlaştırmış ve Mekke I. Dünya Savaşı sonrasındaki süreçte Osmanlı'nın elinden çıkmıştır.

Kaynakça

- Ahmed Cevdet Paşa. *Târîh-i Cevdet*. 12 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 2. Baskı, 1309/1891.
- Arslan, İhsan. *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*. İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2014.
- Atalar, Münir. "Emîr-i Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/131-133. İstanbul: TDV Yayınları 1995.
- Aycan, İrfan. "Ebû Hamza eş-Şârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/130. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aydeniz, Tuğba. *Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin Yönetimi (1517-1617)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Baltacı, Cahid. "Ebü'l-Fütûh el-Mûsevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/321. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'. Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987.
- Bezer, Gülay Öğün. "Zengîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/268-272. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- M. N. BARIŞ / Administration of the City of Mecca from the 'Abbāsids to the Kingdom of Su'ūd | 37
- Bozkurt, Nebi - Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/555-563. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Vehhâbîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/611-615. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Cook, Michael. "Muhammed b. Abdülvehhâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/491-492. İstanbul: TDV Yayınları 2005.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd. *el-Ahbârü't-tvâil*. thk. Abdülmun'im Âmir. Kahire: Dârü İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1960.
- Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed. *Ahbâru Mekke*. thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Dehîş. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Esedî, 2003.
- Fâsî, Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hasenî. *'İkdü's-semîn fi târîhi'l-beledi'l-emîn*. thk. Muhammed Hâmid el-Fikî-Fuâd Seyyid-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Fâsî, Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hasenî. *Şifâ'ü'l-garâm bi-ahbâri'l-beledi'l-harâm*. 2 Cilt. Mekke: Dârü İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1956.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ' el-Ömerî. Riyad: Dârü Taybe, 2. Baskı, 1985.
- İbn Fehd, Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Hâşimî el-Mekkî. *İthâfü'l-verâ bi-ahbâri Ümmi'l-kurâ*. thk. Fehim Muhammed Şeltût-Abdülkerim Ali Baz. 5 Cilt. Kahire/Mekke: Mektebetü'l-Hancî/Camiatü Ümmi'l-Kura, 1983-2005.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Târîhu İbn Haldûn (el-İber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevî's-sultani'l-ekber)*. Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 2008.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbarü'l-hulefa*. thk. Sa'd Kerîm el-Fakîy. İskenderiye: Dârü İbn Haldûn, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbil-Arabî, 1990.

- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 cilt. Cîze: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-İmâme ve's-siyâse*. thk. Ali Şîrî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Edvâ', 1990.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fi târihi'l-mülûki ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata. 19 Cilt. Beyrut Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Keleş, Bahattin. "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı". *Türkler*. ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca. 5/309-319. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Kök, Bahattin. "Nûreddîn Zengî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/259-262. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kucur, Sadi S. "Nâib-i Saltanat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/313-314. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mekke (Osmanlı Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/563-572. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. *Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.
- Lammens, Henri. "Mekke". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 7/630-636. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Nehrevâlî, Ebû Abdillâh Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Berku'l-Yemânî fi'l-fethi'l-'Osmânî*. Riyad: Dârü'l-Yemâme, 1387/1967.
- Nehrevâlî, Ebû Abdillâh Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-İlam bi-a'lâmi Beytillâhi'l-harâm*. yay. haz. Ferdinand Wüstenfeld. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1857.

- M. N. BARIŞ / Administration of the City of Mecca from the 'Abbāsids to the Kingdom of Su'ūd | 39
- Önalp, Ertuğrul. "Hadım Süleyman Paşa'nın 1538 Yılındaki Hindistan Seferi". *OTAM (Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* 23 (2008), 195-239.
- Özcan, Abdülkadir. "Hac (Osmanlı Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/400-408. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özcan, Azmi. "Şerîf Hüseyin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/585-586. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Seyyid, Eymen Fuâd. "Fâtımîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/228-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sincârî, Ali b. Tâcüddîn b. Takiyyüddîn. *Menâihü'l-kerem fî ahbâri Mekke ve'l-Beyt ve vülâti'l-Harem*. thk. Cemil Abdullah Muhammed el-Mısıri. 6 Cilt. Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1419/1998.
- Şeşen, Ramazan. "Selâhaddîn-i Eyyûbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/337-340. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk)*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 11 Cilt. Kahire: Dârü'l-Meârif, 1967.
- Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Eslemi. *Kitâbu'l-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 3. Baskı, 1404/1984.
- Vâsıf Ahmed Efendi. *Mehâsinü'l-âsâr ve hakâiku'l-ahbâr*. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1219/1804.
- Watt, William Montgomery. "Makka (The Pre-Islamic And Early Islamic Periods)". *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*. 6/144-147. Leiden: E. J. Brill, 1991.
- Wensinck, Arent Jan. "Mekke". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 7/636-643. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- Yavuz, Hulûsi. "Hâdimü'l-Haremeyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/26-27. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yazar, Nurullah. *İslâm Tarihi'nin 100'ü*. Ankara: Otto Yayınları, 2019.
- Yazar, Nurullah. *İslâm Tarihi'nin 200'ü*. Ankara: Otto Yayınları, 2019.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yücesoy, Hayrettin. "Katâde b. İdrîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/23-24. Ankara: TDV Yayınları, 2002.